CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE NOORD-BRABANT
MONUMENTEN INVENTARISATIE PROJECT

GEMEENTE BERKEL-ENSCHOT

UITGAVE PROVINCIE NOORD-BRABANT

colofon

De Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/ Monumenten Inventarisatie Project wordt verricht door mevr. drs. M. Daru-Schoemann, dhr. drs. M. Koenders, dhr. drs. A. van Leeuwen (coördinatie), dhr. drs. N. Maes, dhr. drs. J. Michels, dhr. H. Ruiter arch. h.b.o., mevr. drs. M. Vaessen, mevr. drs. W. Wessel. Secretariaat: mevr. D. van Loon-Graafmans, Hildebrandstraat 24, 5216 VR 's-Hertogenbosch. Tel. 073-147471.

De rapporten zijn te bestellen bij de afdeling Voorlichting van de Provincie Noord-Brabant, Brabantlaan 1, 5216 VR 's-Hertogenbosch.
Tel.: 073-812511.

INHOUD

Woord vooraf 4

Werkwijze en criteria 5

1. Situering der gemeente 10

2. Bodemgesteldheid 11

3. Grondgebruik 12

4. Infrastructuur 14

5. Ontwikkeling van de nederzettingen 14

6. Stedebouwkundige typologie 19

7. Karakterisering der objecten, bouwvormen en typen 21

8. Objectgegevens 26

9. Literatuur 72

Kaart (bijlage)

WOORD VOORAF

Dit rapport over Berkel-Enschot maakt deel uit van de serie Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/Monumenten Inventarisatie Project. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen tot ca. 1940 in de steden en dorpen van de provincie.
De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de stedebouwkundige structuur, de bebouwing van kern en buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorische waardevolle bebouwing van de provincie vast te laten leggen.
Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld.
In september 1979 is een drietal inventarisatoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten.
Dit model is tot eind 1988 gehanteerd in 69 gemeenten. Najaar 1988 is ook in Noord-Brabant het door de minister van WVC geëntameerde Monumenten Inventarisatie Project van start gegaan. Binnen dit project wordt vastgelegd hetgeen in Nederland tussen ca. 1850 en 1940 aan bouwkunst en stedebouw is gerealiseerd.

Het MIP beoogt:
- het verkrijgen van een eerste landelijk overzicht van de zgn. "jongere bouwkunst en stedebouw' (ca. 1850 - 1940)
- het bevorderen van kennis en waardering voor historische stads- en dorpsgezichten en voor monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode 1850 - 1940
- het formuleren van uitgangspunten ten behoeve van publikaties en wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedebouwkundig, historisch-geografisch of industrieel-archeologisch gebied
- het verkrijgen van bouwstenen als een eerste aanzet tot nieuw te ontwikkelen beleid van Rijk, provincies en gemeenten ten aanzien van de ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg, alsmede van een basis voor planologisch-stedebouwkundige afwegingen
- het verzamelen van informatie die voor Rijk, provincies en gemeenten als basis kan dienen bij het selecteren en registreren van objecten, ensembles, structuren en dorps- en stadsgezichten

In Brabant zullen daarnaast ook nog objecten en structuren van vòòr 1850 vastgelegd worden als uitvloeisel van de in 1979 begonnen Cultuurhistorische Inventarisatie.
Onderzoek en veldwerk voor dit rapport vonden plaats in 1989 door dhr. drs. J.C.M. Michels. Speciale dank aan R. van de Loo en A. van Dorp voor de door hen verstrekte informatie.

's-Hertogenbosch, september 1990.

WERKWIJZE EN CRITERIA

In Brabant is het MIP officieel van start gegaan op 1 oktober 1988. De inventarisatie wordt hierbij gebiedsgewijs aangepakt. Daartoe is de provincie in acht werkgebieden verdeeld, op basis van de historische en bestuurlijke ontwikkelingen in de periode 1850 - 1940.
Deze gebieden zijn:
1. Brabants Kleigebied
2. Zuidwest Brabant
3. Regio Tilburg
4. Regio 's-Hertogenbosch
5. Kempen
6. Regio Eindhoven
7. Maaskant
8. Brabantse Peel

Bij de inventarisatie wordt - binnen een zo breed mogelijke context - gewerkt van groot naar klein.
Eerst wordt van elk gebied een schets gegeven van de algemene karakteristieken. Op basis hiervan wordt voorts - gemeentegewijs - ingegaan op de stedebouwkundige aspecten van een stad of dorp. Tegen deze achtergrond worden ten slotte de objecten in de verschillende gemeenten beschreven.
De door het rijk voorgestelde werkwijze sluit goed aan bij onze sinds 1979 gevolgde werkwijze. Onbewust vooruitlopend op het MIP heeft de provincie vanaf het begin naast de oudere bouwkunst (ca. 10% van de monumenten in Brabant) ook steeds de jongere bouwkunst (ca. 90% van de monumenten) in haar werkwijze betrokken. Dit uitgangspunt zal binnen het MIP gehandhaafd blijven, met dien verstande dat de gegevens van de oudere bouwkunst buiten het MIP-kader vallen en dus niet aan het rijk geleverd zullen worden. Zij zullen wel voorkomen in de rapporten van de gemeenten die gewoon zullen blijven verschijnen. Tevens zullen nu ook de grote gemeenten (Tilburg, Breda, Bergen op Zoom, Eindhoven, Roosendaal, Helmond en 's-Hertogenbosch) beschreven worden.
In de geautomatiseerde MIP-bestanden welke uiteindelijk aan het Rijk geleverd gaan worden, zal ook het bestaande materiaal van jongere bouwkunst van de 69 reeds geïnventariseerde gemeenten worden opgenomen.
Deelname aan het MIP verleent de provinciale inventarisatie een belangrijke toegevoegde waarde. Zonder extra provinciale investering wordt het inventarisatiebestand geautomatiseerd en in overeenstemming gebracht met een landelijke opzet.
Voor verdere details verwijzen wij naar de Handleiding Inventarisatie jongere bouwkunst en stedebouw (1850-1940), Zeist- 's-Gravenhage 1987.

Criteria

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking komen moet uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurt aan de hand van een aantal criteria, die groepsgewijs worden omschreven.
Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk. Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dat moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurverstorende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 zijn uiteindelijke vorm kreeg. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek worden alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

* Architectonische en kunsthistorische criteria

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedebouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

* Planologische, landschappelijke en stedebouwkundige criteria

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten, erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedebouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

* Sociaal- en cultuurhistorische criteria

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, is het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere.
Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudig voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontlenen vooral daaraan hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen.

Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Samenstelling rapport

In dit rapport wordt een beeld gegeven van de cultuurhistorisch waardevolle structuren en objecten van oudere en jongere bouwkunst binnen de gemeente. Hierbij is de samenhang tussen de objecten en het landschap of de nederzetting van groot belang.

Door het raadplegen van de historisch-geografische beschrijving van het inventarisatiegebied (afzonderlijk verkrijgbaar) en het naslaan van specifieke plaatsgebonden literatuur ontstaat een beeld van de ontwikkelingen tot ca. 1950. De topografische kaarten van ca. 1850, 1900 en heden op de schalen 1 : 50.000 en 1 : 25.000 zijn eveneens van belang, omdat door vergelijking een indruk ontstaat van occupatiepatronen en ontwikkelingen tot op heden. In het veld wordt dit beeld aangevuld met eigen waarneming.
Vervolgens worden per kern en in het buitengebied de objecten die aan de eerder genoemde criteria voldoen geregistreerd.

Elk rapport omvat de volgende onderdelen. Na Woord Vooraf en Werkwijze en Criteria worden de ligging van de gemeente (hoofdstuk 1), de bodemgesteldheid (2) en het grondgebruik (3) behandeld. Dan volgt een overzicht van de veranderingen in infrastructuur, wegen, waterlopen etc. (4). Vervolgens worden de nederzettingen behandeld (5). In de hoofdstukken 6 - 8 worden de onderzoeksresultaten beschreven. Voor de grotere gemeenten met planmatige ontwikkelingen tussen 1850-1940 wordt een stedebouwkundige typologie gegeven met een kaart van gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde. Bij de meeste kleinere gemeenten blijft dit onderdeel achterwege. Hier hebben in het algemeen immers in de periode 1850-1940 geen samenhangende stedebouwkundige ontwikkelingen plaatsgehad. Wel worden in sommige gemeenten waardevolle bebouwingsgroepen van vóór de periode 1850-1940 apart aangegeven.
Dan volgt een karakterisering der objecten, bouwvormen en typen (boerderijen, woonhuizen, openbare gebouwen etc.). Dit alles wordt afgesloten met de objectgegevens, geordend naar adres en huisnummer (even, oneven). Per object worden de oorspronkelijke en huidige functie, architect, bouwdata, bouwstijl en een beschrijving der gevels, ramen, deuren, daken, bijzondere constructies en in een enkel geval interieurgegevens (meestal wordt alleen het exterieur geregistreerd) weergegeven. Dan volgen bijgebouwen, artefacten (stoepen, stoofstenen, hekken etc.) en groenelementen. Ook wordt aangegeven een motivering voor opname en of het object beschermd is.
Tenslotte volgt de literatuur.

Bijgevoegd worden kaarten 1 : 10.000 en indien nodig deelkaarten van de stedebouwkundige typologie en de dichtbebouwde kernen. Op de kaart 1 : 10.000 worden aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip) - beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnaam en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm. (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen worden eveneens aangegeven.

1. Situering der gemeente

1.1. Ligging

De gemeente Berkel-Enschot is gesitueerd in Midden-Brabant en maakt deel uit van de M.I.P. regio 'Tilburg'. Naast de aaneengegroeide kommen van de kerkdorpen Berkel en Enschot omvat de gemeente de agrarische nederzetting Heukelom, benevens enkele buurtschappen met verspreide agrarische bebouwing zoals Brem, Heikant, Heuveltje, 't Hoekske, Hoogeind, De Kraan en Oisterwijkse Hoeven.
De gemeentegrens volgt een deels natuurlijk, deels kunstmatig bepaald tracé. In het westen wordt de grens met de gemeente Tilburg doorsneden door drie belangrijke infrastructuren; de spoorlijn Tilburg-Eindhoven, de rijksweg Tilburg-'s-Hertogenbosch en de spoorlijn Tilburg-'s-Hertogenbosch. De gemeentegrens volgt sinds 1968 over enige afstand de laatste spoorlijn daar Berkel-Enschot in dat jaar ter uitbreiding van het Tilburgse industrieterrein Rauwbraken enige gronden aan de westelijke zijde van de spoorlijn moest afstaan. Na enkele landbouwpercelen doorkruist te hebben scheidt de grens Berkel-Enschot van de gemeente Udenhout. Ook hier vond in 1968 in verband met uitbreidingen van de nederzetting Udenhout een grenscorrectie plaats, die echter niet heeft voorkomen dat een deel van de uitbreidingen toch op het grondgebied van de gemeente Berkel-Enschot heeft plaatsgevonden. De noord-oostelijke grens loopt parallel aan de verbindingsweg tussen Udenhout en Oisterwijk. Na de rijksweg Tilburg-'s-Hertogenbosch gekruist te hebben separeert de grens Berkel-Enschot van de gemeente Oisterwijk. Ook hier vond in 1968 ter uitbreiding van de kom van Oisterwjk een kleine grenscorrectie plaats. De zuidelijke grens ligt tussen de gemeente Moergestel en Berkel-Enschot. De scheidingslijn loopt rechtlijnig over het -deels ontgonnen of beboste- heidegebied dat hier gelegen is.
Deze grenzen omvatten op 1-1-1990 een oppervlakte van 1983 ha. Voor de grenscorrecties van 1968 was het grondoppervlak van de gemeente nog 2082 ha. Op 1-1-1990 waren er in de gemeente 10389 inwoners gehuisvest.

1.2. Ontwikkeling

In het gebied zijn enkele jaren geleden door opgravingen resten aan de oppervlakte gekomen die er op wijzen dat in de IJzertijd op de zandrug ten noorden van de Voorste Stroom bij de kruising van de rijksweg en de spoorlijn Eindhoven-Tilburg reeds bewoning plaatsvond. Ook zijn op deze zandrug sporen aangetroffen die duiden op bewoning in de vroege Middeleeuwen, doch concrete resten van een nederzetting zijn nog niet gevonden. Mogelijk dateert de langs de Oisterwijkse Baan gelegen nederzetting Heukelom uit de vroege Middeleeuwen. Tijdens de Middeleeuwen behoorde het gebied lange tijd tot de gouw Taxandrië van het Frankische rijk, later tot het domein van de hertogen van Brabant. Het ressorteerde onder de Meijerij van 's-Hertogenbosch, kwartier Oisterwijk. De dorpen Enschot en Berkel worden in schriftelijke bronnen reeds respectievelijk in de twaalfde en de dertiende eeuw vermeld (zie par. 5). In de late Middeleeuwen ontstond in Berkel het goed 'De Ouwe Schouwe' (zie par. 5 en 7). De eigenaar van het goed had het recht de titel 'heer in Berkel' te voeren. Na 1648 behoorden de dorpen tot het Generaliteitsland Staats-Brabant. De Staten-Generaal handhaafden de oude administratieve indeling van de Meijerij in kwartieren. Tot de Franse inval in 1794-95 zou deze situatie blijven bestaan. De bestuurlijke inrichting die per keizerlijk decreet in 1810 werd ingevoerd had tot gevolg dat

Berkel en Enschot tot 1821 deel uitmaakten van het arrondissement 's-Hertogenbosch, provincie Noord-Braband. De gemeente Berkel-Enschot-Heukelom ontstond in 1811. Na 1840 werd de gemeente Berkel c.a. genoemd, een naam die in 1941 gewijzigd werd in Berkel-Enschot. De aanleg van de rijksweg 's-Hertogenbosch-Tilburg en de spoorlijn tussen deze plaatsen droeg bij tot het ontstaan van enige industriële bedrijvigheid in de gemeente. De agrarische sector bleef tot de Tweede Wereldoorlog het belangrijkste bestaansmiddel. Door de wens van de stedeling om 'buiten' te wonen, waardoor een toename van het forensenverkeer van en naar Tilburg veroorzaakt werd, ontwikkelde Berkel-Enschot zich voorspoedig. Grote uitbreidingen op de akkerbodems, met name tussen de twee dorpen in, zorgden voor een snelle groei van het aantal inwoners. De oude kerkdorpen zijn nu geheel met elkaar vergroeid, doch behielden hun grotendeels oude structuur.

2. Bodemgesteldheid

2.1. Grondsoorten

De geologische formaties die in Berkel-Enschot aan de oppervlakte komen dateren uit het Pleistoceen en het Holoceen. Berkel-Enschot is gelegen in de Centrale Slenk. De bodem is voornamelijk gevormd door zanderige smeltwater- en windafzettingen. Hierdoor ontstond een gordel reliëfrijke zandgronden. Deze rug loopt van Esbeek via Hilvarenbeek richting Goirle, waar hij in noord-oostelijke richting afbuigt en doorloopt tot Boxtel. De lengte van deze gordel is enkele tientallen kilometers, de breedte varieert van enige honderden meters tot enkele kilometers. Tijdens de laatste ijstijd had de wind zand opgeblazen uit de destijds opgedroogde beddingen van de in noord-noord-oostelijke richting door de Centrale Slenk lopende beken. Van het zand uit de bedding van de te Berkel-Enschot stromende Voorste Stroom werden ten zuiden van het beekdal duinenrijen gevormd. In de laagten tussen deze duinen konden door de stijging van de waterspiegel bij het beëindigen van de ijstijd ca. 10.000 jaar geleden vennen ontstaan. Zo liggen in dit stuifzandgebied het Baksven, Galgeven en Schaapsven. Rondom deze vennen ontwikkelden zich heidevelden, die plaatselijk zelfs tot aan het dal van de Voorste Stroom reikten. Tot de Holocene afzettingen behoren ook de beekafzettingen in het dal van de Voorste Stroom. Noordelijk van het beekdal liggen de na de laatste ijstijd afgezette zandgronden, die plaatselijk nat zijn door de onderliggende leemlagen. Op enkele plaatsen liggen hier hogere zandruggen, zoals Heuveltje.

Samenvattend kan men stellen dat het landschap in de gemeente Berkel-Enschot gekarakteriseerd wordt door:

a) Het beekdal van de Voorste Stroom, met beekafzettingen langs de oevers,
b) De uitgestrekte woeste gronden ten zuiden van het dal, bestaande uit duinenrijen met in de depressies enkele vennen,
c) De hoger gelegen zandgronden ten noorden van het beekdal, met plaatselijk een zandrug en onderliggende leemlagen,
d) De na de Tweede Wereldoorlog op de oude akkerbodems uitgebreide en met elkaar vergroeide kommen van Berkel en Enschot.

2.2. Hoogte en afwatering

Door de eolische afzettingen in het zuiden van de gemeente wordt hier de grootste hoogte bereikt. In het stuifzandgebied liggen duinen met een hoogte tot 19.1 meter boven N.A.P. Tussen dit gebied en de Voorste Stroom liggen de voormalige heidevelden, met een hoogte tussen de 12.8 meter in het oosten (bij Koningshoeven) en 10.3 meter in het westen (bij Oisterwijkse Hoeven).

Het beekdal heeft een hoogte van 9.8 meter in het westen (bij Helleputten), terwijl de beek in het oosten op 9.1 meter gelegen is (nabij Oisterwijk). De noordelijke zandgronden liggen op ca. 13 meter, aflopend in noordelijke richting tot ca. 11 meter. De Berkelse akkers bereiken een hoogte van 12 meter + N.A.P. De gemeente watert af via de Voorste Stroom op de Dommel en behoort daardoor tot het waterschap 'Het stroomgebied van de Dommel'. Kort voor de Tweede Wereldoorlog werd de beek genormaliseerd. De oude, slingerende bedding is o.a. in de Helleputten nog duidelijk zichtbaar. De hogere zandgronden vlak ten noorden van de Voorste Stroom worden in oostelijke richting doorsneden door enkele naamloze stroompjes, die afwateren op de Voorste Stroom.

3. Grondgebruik

Al in de Middeleeuwen lagen uitgebreide oppervlakten ongeperceleerd akkerland rondom de kerk van Berkel. Deze Berkelse 'open akker' was omsloten door de in de vorm van een onregelmatige cirkel daaromheen lopende Hoolstraat, Heikantsebaan en Berkelseweg. Mogelijk is hier sprake van een kransakkerdorp- ontwikkeling (zie par. 5). Vooral rond het noordelijke gedeelte van de Hoolstraat werden de akkerbodems reeds in de Middeleeuwen intensief gebruikt. Kaartmateriaal toont aan dat tegen het begin van de negentiende eeuw de gehele 'krans' rond de akker met boerderijen bebouwd is. De centrale akker is ook dan nog niet zichtbaar verkaveld. Achter elke boerderij liggen kleine eigen percelen bouwland, die door middel van perceelsrandbegroeiing van de centrale akker gescheiden zijn. Ten noorden van dit akkercomplex liggen bij Brem jongere akkers in een onregelmatige stroken- en blokkenverkaveling. Ook ten zuid-westen van Enschot, aan weerszijden van de oude weg naar Tilburg, de Enschotse Baan, liggen oude akkerbodems. In tegenstelling tot het complex rond de kerk van Berkel was ook hier een duidelijke stroken en blokken verkaveling. Ten zuiden van Enschot, globaal in het gebied tussen de (later aangelegde) Bosscheweg en de Zandstraat/ het Baaneind, lag de grote, ongeperceleerde Enschotse akker. Alhier maakten de aaneengesloten akkers deel uit van een nagenoeg ononderbroken strook bouwland tussen Tilburg en Haaren. In de Middeleeuwen gebruikte men deze gronden met name bij 't Zand en Laag-Heukelom reeds intensief.
Aan de rand van de Stroom, tegen de drassige oeverlanden met rietvelden, elzen- en wilgenbroekbos, lagen enige beemden.
Van groot belang voor de veeteelt -die in dienst stond van de akkerbouw- waren de uitgestrekte heidevelden die in het zuiden van de gemeente tot aan de bedding van de beek reikten.
De voornaamste opbrengsten in de vroege 19e-eeuw waren rogge, boekweit, koolzaad, klaver en wat vlas en aardappelen.
Gedurende de 19e eeuw en de eerste decennia van de 20e eeuw werd een grote oppervlakte woeste grond ontgonnen. De eerste ontginningen werden gestimuleerd door koning Willem II, die tussen Tilburg en Oisterwijk enkele 'koningshoeven' liet bouwen, alwaar men, in de nabijheid van een bron of beek, op kleine schaal heidegronden trachtte te ontginnen. Te Berkel-Enschot zijn op deze wijze boerderijen als de Oisterwijkse Hoeve en Koningshoeven, gelegen op de voormalige woeste gronden ten zuiden van de Voorste Stroom, ontstaan. De laatste hoeve werd in 1881 overgenomen door de Trappisten, die er enkele jaren later de abdij O.L.V. van Koningshoeven vestigden (zie par. 5 en 7). De grote, regelmatige blokvormige percelering duidt aan dat de arme zandgrond ter plekke door de monniken systematisch werd ontgonnen. Aan het einde van de 19e eeuw cultiveerde men ook het uitgestrekte heidegebied ten zuiden van de Voorste Stroom. De overwegend langgerekte, strookvormige verkaveling duidt op de grote vochtigheid van de bodem alhier. In het begin van de 20e eeuw werd mede door de Heidemij "De Benedictus" in cultuur gebracht. Ook in de Doode Kraan , ten noord-westen van Enschot, werden vochtige heidegronden ontgonnen. De resterende vennen, zoals het Schaapsven (niet te verwarren met het Schaapsven bij de Oisterwijkse hoeven) herinneren hier nog aan.

Ook beplantte men het grootste gedeelte van het zuidelijke stuifzandgebied met naaldhout, afgewisseld met enkele kleinere beuken- en eikenbossen. Langs de randen van de vennen groeit elzen- en vochtig berkenbroekbos.
Na de Tweede Wereldoorlog veranderde het karakter van het landschap ingrijpend. Schaalvergroting van de bedrijven leidde tot nieuwe perceelsgrenzen. Veel van de oorspronkelijke perceelsrandbegroeiing, met name in de omgeving van Heukelom, werd gerooid. Ingrijpend voor het landschap was ook de stort van vuilnis in de moerassige broekgebieden van de Voorste Stroom, waardoor met name de noordelijke oever van de beek tussen Laag-Heukelom en Oisterwijk werd opgehoogd. Tot slot moeten de uitbreidingen van Berkel en Enschot vermeld worden, waardoor niet alleen het open landschap tussen de twee dorpen deels verloren ging, maar ook de 'open akker' bij Berkel langzaamaan vol gebouwd wordt.

4. Infrastructuur

4.1. Wegen

De interlocale verbindingswegen die in de 19e-eeuw over het grondgebied van de gemeente liepen volgden nagenoeg alle de locale verbindingen tussen de kommen van Berkel, Enschot en Heukelom. Allereerst was er de weg tussen Waalwijk en Moergestel, een noord-zuid gerichte verbinding die naar Laag-Heukelom voerde, alwaar bij het oude café van Mie Pieters de Voorste Stroom werd overgestoken, om vervolgens via de Sparrendreef het stuifzandgebied naar Moergestel door te steken. Van west naar oost loopt door de gemeente de eeuwenoude verbindingsweg tussen Tilburg en Oisterwijk, over Heukelom. Deze weg over de oude akkerbodems is 500 meter noordelijk van de Voorste Stroom aangelegd. Het tracé verloopt parallel aan dat van de beek. In het dal van de Stroom zijn ook nu nog tal van oude zandwegen aanwezig. Deze in origine vaak Middeleeuwse karresporen lopen alle parallel aan de Voorste Stroom. Op vele plaatsen zijn tussen de wegen korte noord-zuid verbindingen aangebracht, doch de oversteek over de Voorste Stroom concentreerde zich op één doorwaadbare plaats, bij Laag-Heukelom. Ten zuiden van het moeilijk toegankelijke stuifzandgebied loopt via de Koningshoeven de eeuwenoude weg tussen Tilburg en Eindhoven, over Moergestel en Oirschot. Deze tussen Berkel-Enschot en Moergestel nagenoeg rechte weg, over de heide aangelegd, werd kort voor 1837 begrint.
Een vierde belangrijke interlocale verbinding was de oude weg tussen Tilburg en 's-Hertogenbosch, die liep van de Enschotse Baan via 't Zwaantje en de Beukendreef in noord-oostelijke richting naar Kerkhoven en Haaren. Belangrijk was ook de locale verbindingsweg tussen Enschot en Oisterwijk, de Heukelomseweg. Vanuit Berkel werd het verkeer naar Oisterwijk over de Berkelseweg, Molenstraat en Molenbaan geleid. In noordelijke richting liep vanuit Berkel, zoveel mogelijk over de hogere zandrug bij Heuveltje, een karrespoor naar Udenhout.
Al deze wegen waren zandwegen, die in het gunstigste geval in de vroege 19e eeuw begrint werden. Tussen 1860 en 1880 werden de wegen tussen Berkel en Udenhout en Berkel en Oisterwijk verhard. Het overgrote deel van de bovenvermelde verkeersverbindingen verkreeg pas ver in de twintigste eeuw een verharding omdat men er de voorkeur aan gaf geheel nieuwe interlocale wegen door de gemeente aan te leggen.
Door deze ontwikkeling is het oude, grotendeels Middeleeuwse wegenpatroon in het buitengebied van de gemeente gespaard gebleven. Van groot belang was de aanleg in 1822 van de rijksweg tussen Tilburg en 's-Hertogenbosch, deel uitmakend van de verbinding tussen Bergen op Zoom en Grave. De rijksweg, met zijn karakteristieke rechtlijnige beloop en beplanting met eiken aan weerszijden, werd ten

zuiden van de kommen van Berkel en Enschot aangelegd zodat het doorgaande verkeer de dorpen niet meer aandeed. Deze nieuwe weg speelde ook een grote rol in de verkeersafwikkeling tussen Tilburg, Enschot en Oisterwijk. Door de groei van Tilburg en de daardoor noodzakelijke rondweg werd in de jaren '70 van deze eeuw de A65 door het dal van de Voorste Stroom aangelegd. Het gedeelte van de oude rijksweg naar Den Bosch, gelegen tussen Tilburg en Berkel-Enschot, kreeg daardoor vooral een locale betekenis. Ook de betekenis van de oude weg tussen Tilburg en Eindhoven over Moergestel en Oirschot verminderde met de ingebruikname van de A58 in de jaren '70.
Zoals reeds eerder vermeld werd na de Tweede Wereldoorlog op grote schaal gestart met de verharding van de wegen in het buitengebied. Ook de laatste jaren worden, met name in Laag- Heukelom, nog vele oude zandwegen geasfalteerd. Het verdient aanbeveling om met name in dit cultuurhistorisch en landschappelijk zeer waardevolle gebied geen verdere verhardingen van de karresporen meer uit te voeren.

4.2. Spoorwegen

In 1881 werd de spoorlijn tussen Tilburg en 's-Hertogenbosch geopend. Het spoor, dat de landbouwgebieden De Kraan en Heuveltje doorsnijdt, werd aangelegd als onderdeel van de lijn Tilburg-Nijmegen. Pas in 1898 kreeg de gemeente Berkel-Enschot een halte aan de lijn. Deze lag tot de sloop in 1971 aan de Raadhuisstraat, aan de zuidzijde van de spoorlijn. Het eenvoudige gebouw had naast een woonruimte voor de stationschef een kleine wachtruimte. De halte werd in 1938 voor reizigers gesloten. De grote laad- en losplaats bleef dienst doen tot kort na 1945. Een smalspoorverbinding tussen de steenfabriek en de halte vergemakkelijkte het transport van de bakstenen (zie par. 5). Aan de noordelijke zijde van de spoorbaan heeft tegenover het station nog lange tijd de grote mestput gelegen, die in de eerste decennia van de twintigste eeuw nog veel gebruikt werd. Per trein voerde men natuurlijke meststoffen uit Amsterdam aan. Sinds 1865 kruist de spoorlijn Tilburg-Boxtel-Eindhoven het grondgebied van de gemeente. Aan deze lijn, lopend over de Enschotse akkers noordelijk van de Voorste Stroom, is te Berkel-Enschot nooit een halte of station geopend.
Een tramverbinding is er te Berkel-Enschot niet geweest.

4.3. Waterwegen

In de gemeente Berkel-Enschot zijn geen bevaarbare waterwegen, voor zover van belang voor de inventarisatie, aanwezig.

5. Ontwikkeling van de nederzettingen

5.1. Berkel

De vroegste vermelding van een kapel te Berkel dateert uit 1214, wanneer Hendrik I een derde deel van de tiende van de nederzetting aan de kapel schenkt, maar het toponiem van de nederzetting duidt op een oudere oorsprong van de nederzetting (De Bont, concept 1988, 64). 'Bercle', zoals de oudst bekende schrijfwijze van de naam luidt, wijst op een vroeg-Middeleeuwse bosontginning. Ook in het naburige Udenhout hebben vóór 1300 reeds bosontginningen plaatsgevonden. De kapel van Berkel was samen met de Udenhoutse kapel onderhorig aan de hoofdkerk te Oisterwijk en werd bediend door monniken van de St. Geertrui-abdij te Leuven. Het kerkgebouw stond op de plaats waar de huidige St. Willibrord-kerk is gesitueerd, dat wil zeggen nagenoeg centraal op de oude akkerbodems.

Zoals reeds gesignaleerd is in paragraaf 3 lag er rond de open akker bij Berkel in de negentiende eeuw een onregelmatige krans van boerderijen, waarvan de afstand tot de kapel varieerde tussen de 300 en 1200 meter. Of deze situatie reeds in de Middeleeuwen bestond is vooralsnog niet zeker. Het is mogelijk dat tussen de twaalfde en de vijftiende eeuw een bescheiden nederzetting rondom de kapel heeft gelegen, en dat met de voortschrijdende ontginningen aan de rand van het akkercomplex na 1500 de boerderijen in die richting zijn verplaatst. Van diverse boerderijen is bekend dat zij van zeer oude datum zijn. Zo wordt 'De Oude Schouwe', de eertijds heerlijke boerderij die waarschijnlijk aan de tegenwoordige Raadhuisstraat stond, reeds vermeld in de veertiende eeuw en hebben opgravingen uitgewezen dat op een andere locatie aan de 'krans' rond de akker, bij de huidige boerderij ''t Loo' aan de Akkerweg, kort vóór 1500 al een boerderij gelegen was.
Indien de boerderijen pas later naar de rand van de akker verplaatst werden, betekent dat, dat de kapel alleen achterbleef, op relatief korte afstand van de heerlijke hoeve 'De Oude Schouwe' en de daaraan gelieerde hoeve 'De Torentjeshoef', beide gelegen nabij de huidige Raadhuisstraat. Van de kapel is bekend dat zij in 1540 herbouwd werd. Na de Vrede van Münster sloot men het godshuis. Een schuurkerk werd gebouwd in de Udenhoutse Kruisstraat. In 1723 volgde een afscheiding van de hoofdkerk te Oisterwijk, waardoor de parochie Udenhout-Berkel ontstond. In 1852 volgde de opsplitsing van Udenhout en Berkel in twee zelfstandige parochies. Men nam meteen het herstel van de oude kapel ter hand en bouwde in 1857 een nieuwe toren. Inmiddels waren sinds 1811 Berkel, Enschot en Heukelom in één gemeente verenigd. Het aantal inwoners op het grondgebied van de gemeente, dat in de vijftiende eeuw ca. 900 had bedragen, was in 1859 gestegen tot 1000. Van der Aa (1844) telde in Berkel ca. 500 inwoners.
Na 1850 ontstond er een nieuwe nederzetting rondom de kerk. Ook deed zich ook een kleine doch beduidende wijziging voor in de infrastructuur in de kom van Berkel. Was het in 1837 nog zo dat slechts enkele zeer smalle zandpaden over de akkers naar het kerkgebouw leidden en alle doorgaande wegen op ruime afstand van de kapel liepen (die als bidplaats toen weer in gebruik was), kort na 1850 verlegde men de oude doorgaande weg naar Udenhout op zo'n manier dat de verbinding langs de kerk liep. Het doorgaande verkeer werd door deze wijziging door de nieuwe kern geleid. De mogelijkheid bestaat dat de ontwikkeling van een centrale kern toegeschreven moet worden aan het 'volraken' van de krans met boerderijen rondom de open akker, die maar plaats bood aan een beperkt aantal agrarische bedrijven. Ook kan het ontstaan van de nieuwe kern verband houden met de leidende rol die Berkel in de (nieuwe) gemeente en parochie was toebedeeld. In de nieuwe kern bij de St. Willibrord werd immers in 1876 ook het eerste raadhuis van de gemeente gebouwd (voorheen beschouwde men het woonhuis van de burgemeester als raadhuis, o.a. te Enschot). Naast de kerk werd kort na 1852 ook een pastorie en een congregatiegebouw opgetrokken, in 1876 gevolgd door een schoolgebouw. Deze niet-agrarische activiteiten hadden ook een lintbebouwing in de Dorpsstraat (de huidige St. Willibrordstraat) tot gevolg, met woonhuizen, cafés, een kuiperij en een bakkerij. Daarnaast lagen er ook een aantal nieuwe boerderijen langs de straat. Alle bebouwing was eenlaags (op de kerk en het raadhuis na) en vrijstaand. In 1921-22 trok men op een markante plaats tegenover de St. Willibrord het St. Gerardushuis op, een klooster van de zusters van Veldhoven.
In 1929 ontving de gemeente haar tweeduizendste inwoner. Toen in 1932 een nieuw gemeentehuis gebouwd moest worden koos men voor een bouwplaats die meer centraal tussen Berkel en (het in grootte gelijkwaardige) Enschot gelegen was. De vestiging aan de Raadhuisstraat, een onderdeel van de oude 'krans' rond de Berkelse akkers, zou een tweetal gevolgen hebben. Allereerst concentreerde zich op deze locatie in de daaropvolgende jaren een belangrijk deel van de Berkelse uitbreidingen. Zo ontstond er een lintbebouwing met café en woonhuizen, en bovendien stichtten de zusters Trappistinnen er de ruim opgezette abdij 'O.L.V. van Koningsoord'.

Industriële bedrijvigheid van meer dan gemiddelde omvang is er nooit geweest in de gemeente. Door de aanwezigheid van leemlagen in de bodem vestigden zich na 1850 enige steenbakkerijen nabij Berkel. In 1931 sloot de laatste en de grootste van deze fabriekjes, de Berkelse Steenfabriek, gevestigd te Heuneind, zijn poorten. Op het terrein van deze fabriek vestigde het Tilburgse fabrikantengeslacht Jurgens in de jaren '60 een spinnerij, die nog operationeel is (zie par. 7).
De hierboven vermelde verplaatsing van het gemeentehuis is typisch voor de latere ontwikkeling van Berkel en Enschot. Na de Tweede Wereldoorlog groeiden de beide kernen voorspoedig hetgeen tot gevolg had dat aan het eind van de jaren '70 de tussen de plaatsen gelegen open ruimte was vol gebouwd (met o.a. de wijken Berkelseweg Zuid, Vlierakkers en Eikenbosch). De bevolking groeide van 3200 inwoners in 1954 naar 4000 in 1963 en 7000 in 1971. Ook de oude akkerbodems ten oosten en westen van de St.Willibrordstraat te Berkel zijn inmiddels voor een groot deel volgebouwd.

5.2. Enschot

In 1164 wordt in een akte de 'ecclesia de Endeschit' voor de eerste maal vermeld. Ook hier lijkt het toponiem te wijzen op een oudere bewoning (De Bont, concept 1988, 63). Een kerkstichting in de negende of tiende eeuw wordt niet uitgesloten. De belangrijke ligging van het kerkdorp -op de grens tussen Oost- en West-Tilburg, de Streepstraat (nu deels Kerkstraat genaamd) liep dwars door het dorp- heeft mogelijk tot gevolg gehad dat de nederzetting werd toebedeeld met een fors kerkgebouw (deels nog bestaand, zie par. 7). Mogelijk is de belangrijke positie van de Enschotse kerk verloren gegaan door de snelle groei van Oost- en West-Tilburg in de dertiende eeuw. Tot 1317 was Enschot een zelfstandige parochie. In dat jaar werd de kerk verbonden met die van Tilburg. Pas in 1632 verkrijgt Enschot als parochie opnieuw zelfstandigheid.
In de Middeleeuwen zal er enige bebouwingsconcentratie rond de kerk geweest zijn. Van der Aa verhaalt dat er te Enschot "voorheen een huis met een burggracht en ophaalbrug" te vinden was, een leengoed van de hertog van Brabant, "thans is dit huis slechts eene boerenhoeve". Mogelijk wordt hiermee de in 1971 gesloopte Torentjeshoef bedoeld, die bij het goed De Ouwe Schouwe behoorde. Van de verspreide Enschotse bebouwing resteerden in de zeventiende eeuw slechts enkele hoeven. Bekend is dat de oude kerk in 1705 een bouwval was. In 1839 werden de laatste resten van koor en schip gesloopt, doch het plan om ook de toren af te breken werd in 1880 door Gedeputeerde Staten getorpedeerd. In 1842 was naast het overblijfsel van de Middeleeuwse kerk een schoolgebouw opgetrokken. Ook lagen er enkele boerderijen rondom toren en kerkhof.
Naast deze oude kern van Enschot had het dorp ook een jongere bebouwingsconcentratie op twee andere plaatsen. Oude wegen kruisten elkaar op 't Zwaantje. Dit driehoekige plein heeft mogelijk een agrarische oorsprong. Aan het plein stond de gelijknamige boerderij en herberg met de bijbehorende zwaansweide, alwaar de paarden van de in de herberg verblijvende voerlieden en handelaars konden worden uitgespannen. In de achttiende- en vroege negentiende eeuw werden langs de zuidelijke rand van het plein woonhuizen gebouwd, met o.a. een leerlooierij. Centraal op 't Zwaantje was een brandkuil gegraven en een brandspuithuisje geplaatst. In 1930 plaatste men er een kruisbeeld.
In 1672 bouwde men een schuurkerk, gewijd aan St. Cecilia, in het dorp. Het kerkgebouw was meer westelijk aan de weg tussen Tilburg en 's-Hertogenbosch gesitueerd, op de hoek met de Streepstraat (de huidige Kerkstraat), 't Zwaantje, de Enschotse Baan en de Kraan. Op het kruispunt tussen deze wegen ontwikkelde

zich in de achttiende en negentiende eeuw een concentratie van bebouwing, met onder andere verschillende boerderijen, een pastorie en een café. Ook de schuurkerk werd in 1767 uitgebreid en vernieuwd, en in 1898 vervangen door een neo-gotische kerk, eveneens gewijd aan St. Cecilia. Deze nieuwe kerk was in tegenstelling tot de schuurkerk niet georiënteerd, zodat de ingang aan de noordzijde, in de richting van de Enschotse Baan en 't Zwaantje kwam te liggen en niet richting Kerkstraat. Ook werd de kerk enkele meters verder naar het zuiden gebouwd, met als gevolg dat vóór het gebouw een plein kon worden aangelegd, dat gedeeltelijk in beslag werd genomen door de pastorietuin (zie par. 7). Tussen 1900 en 1940 zou de Kerkstraat tussen de St. Cecilia en de oude toren (richting Bosscheweg) in een langzaam tempo aan beide zijden vol gebouwd worden. Deze lintbebouwing bestond uit eenvoudige eenlaags woonhuizen en winkels, meestal vrijstaand en met een verschillende rooilijn. Nabij de rijksweg naar 's-Hertogenbosch vestigden zich enkele cafés en, rond 1900, een meelhandel annex -molen.
Na ca. 1920 was de Bosscheweg ook een geliefde vestigingsplaats voor welgestelde Tilburgers. Langs de weg ligt aan beide zijden dan ook een uitgestrekte lintbebouwing van villa's, vrijstaand en één- of tweelaags, meestal gelegen in een met zorg aangelegde tuin. Deze ontwikkeling gaat tot op de dag van vandaag door, waardoor de lintbebouwing ingrijpend verdicht en verlengd is. In feite is tussen Enschot en Tilburg een ononderbroken lint van villa's ontstaan (zie par. 6.3.).
De na-oorlogse ontwikkeling van Enschot is nauw verwant met die van Berkel. Aanvankelijk werden kleine uitbreidingswijken aan de bestaande wegenstructuur 'opgehangen', zoals de westelijk van de Kerkstraat op de Bollekes akker aangelegde woonwijk en een wijkje rondom de St. Josefstraat, uit de jaren '60, westelijk van de weg naar Berkel (de oude weg naar 's-Hertogenbosch).

5.3. Hoog- en Laag-Heukelom

Heukelom is gelegen op de noordelijk van de Voorste Stroom gelegen zandrug, waar oude sporen van bewoning zijn aangetroffen en de eertijds belangrijke verbindingen Tilburg-Oisterwijk en Waalwijk-Moergestel elkaar kruisen. De oudste nederzetting, Hoog-Heukelom, is ongeveer een kilometer ten noord-westen van deze kruising gelegen. Het toponiem Hoog-Heukelom, mogelijk betekenend 'hoeve op de heuvel', zou kunnen dateren uit de periode tussen de vijfde en de tiende eeuw (De Bont, concept 1988, 65). Aan de hand van de plattegrond van de nederzetting, waarin een vroeg-Middeleeuws schild herkenbaar zou zijn (Deliën, 1985-86, 10-58) zou men kunnen veronderstellen dat Hoog-Heukelom de oudste Frankische kolonisatiefase vertegenwoordigt. Ook is denkbaar dat de nederzetting is ontstaan door een kampontginning, mogelijk al rond het jaar 1000, waarbij een individuele boerderij door een latere concentratie van boerderijen langzaam is uitgegroeid tot een agrarische nederzetting. Aanvankelijk concentreerden de boerderijen zich rondom het schildvormige terrein aan de oostelijke zijde van de huidige Heukelomseweg. Rond 1850 is er reeds sprake van een zwaartepunt in de bebouwing aan de westelijke zijde van het terrein, gevolgd door een tussen 1850 en 1920 toenemende verschuiving van de kern van de bebouwing in westelijke richting, langs de Heukelomseweg. Deze verplaatsing van de kom werd in 1930 nog benadrukt doordat temidden van de boerderijen langs de Heukelomseweg een kleine kapel werd geplaatst bij de Ganzenpoel.

Laag-Heukelom, een echte beekdalnederzetting, is waarschijnlijk ontstaan als dochternederzetting van Hoog-Heukelom. Mogelijk dateert Laag-Heukelom, met haar strookvormig verkavelde beemdgronden, reeds uit de veertiende of vijftiende eeuw. In ieder geval is bekend dat hier al in 1340 een watermolen in de Voorste Stroom in gebruik was. In 1612 wordt vermeld dat aan de noordelijke zijde van de beek naast de belangrijke oversteekplaats (zie par. 4) een graanmolen stond, terwijl aan de zuidelijke oever een rosmolen was gevestigd. De watermolen brandde in 1720 af, doch werd herbouwd en staat ook op 19e-eeuwse kaarten nog aangegeven. Van der Aa (1844) signaleert dat er stoomwerktuigen in de molen zijn aangebracht. Bij deze oversteekplaats was toen ook enige bebouwing geconcentreerd, waaronder het sinds ongeveer 125 jaar bestaande café Mie Pieters en enkele boerderijen. Parallel aan de beek, tussen de beemden en de akkers, waren aan zandpaden de boerderijen gelegen. Het zwaartepunt van de bebouwing lag toen aan het Baaneind, waar behalve een aantal boerderijen ook een brouwerij in bedrijf was. Tussen 1850 en 1940 zijn er nauwelijks veranderingen opgetreden in het nederzettingspatroon. Na 1900 treedt langs de Laag-Heukelomseweg een verlenging en plaatselijk enige verdichting van de lintbebouwing met boerderijen op.
Na de Tweede Wereldoorlog neemt ook de bebouwing aan de dichter bij de spoorlijn gelegen Oisterwijkse Baan toe. De structuur van de nederzetting is echter nog zeer gaaf bewaard gebleven.

5.4. Heuveltje

De kleine agrarische nederzetting Heuveltje is gelegen op een zandrug ten noorden van Berkel. Het toponiem is pas in de twintigste eeuw in deze vorm ontstaan, maar heeft een oudere oorsprong. Daarop wijst de aanwezigheid van de vanaf Heuveltje in oostelijke richting lopende Hool-(=Heuvel)straat, die in ieder geval in de vroege negentiende eeuw al zo was genaamd. Mogelijk is Heuveltje identiek met het in 1305 te Berkel vermelde 'Speelhouel' (De Bont, concept 1988, 65). In de negentiende eeuw lag de nederzetting, bestaande uit een klein aantal boerderijen, aan de rand van de 'krans' rondom de Berkelse akkers. Over de zandrug loopt ook de oude doorgaande weg naar Udenhout. Aanvankelijk liep deze weg na Heuveltje via de oostelijke Slimstraat, maar aan het einde van de 19e-eeuw werd aan deze omweg een eind gemaakt door de aanleg van een nieuwe weg in het vochtige gebied tussen Heuveltje en Udenhout. De oudste bewoningskern van Heuveltje is gelegen langs de oude weg, die deel uit maakt van de Berkelse 'krans', waarvan zij sinds de aanleg van de spoorlijn in 1881 visueel gescheiden is. De kleine gemeenschap breidde zich na de opening van de nieuwe weg naar Udenhout ook enigszins in die richting uit. Na 1900 werd de bestaande lintbebouwing vernieuwd en verlengd. De gemeenschap liet op de splitsing van de twee wegen in 1930 een wegkruis plaatsen. Na de Tweede Wereldoorlog heeft de nederzetting zich niet meer uitgebreid.

5.5. Verspreide bebouwing

In de oude akkerbouwgebieden komen verspreide hoeven voor, die bij Berkel deel uit maken van de 'krans' rondom de Berkelse akkers of ingepast zijn in de agrarische structuren in de latere ontginningen, zoals de hoeven bij Brem. Ten zuiden van Enschot liggen de relatief hoger gelegen gronden ten noorden van de Voorste Stroom. Verspreid aan de randen van deze oude akkerbodems, de Enschotse akkers, liggen verschillende groepen boerderijen, zoals de eerder vermelde boerderijen van Hoog- en Laag-Heukelom, de boerderijen aan de Zandstraat (in Tilburg voortgezet langs de Broekstraat) en het Enschotse Hoogeind. Deze agrarische gemeenschappen gaan meestal terug tot op de Middeleeuwen en zijn in de periode 1850-1940 nauwelijks veranderd. Er trad hooguit enige verdichting van het aantal boerderijen op.

Aan de zuidelijke zijde van de Voorste Stroom ligt de Oisterwijkse Hoeven, een langs de Hoevenseweg gesitueerde groep boerderijen, die, tussen de ontgonnen heide en de zuidelijk gelegen woeste gronden, in de 19e eeuw en vroeger werden opgetrokken.
Bij de abdij Koningshoeven werd in 1906 een toevluchtsoord voor een aantal zusters Trappistinnen gebouwd. Het klooster, genaamd de Rendierhoeve, is maar enkele jaren in gebruik is geweest en staat aan de Eindhovenseweg. Te zamen met de abdij Koningshoeven vormt het complex op de voormalige heidegronden een imposant geheel (zie par. 6.2.).
Vermeldenswaardig is tot slot de volmolen die een Tilburgse fabrikant rond 1815 bouwde aan de rand van het Galgeven en waaraan nog enkele resten herinneren (zie par. 7).

6. Stedebouwkundige typologie

6.1. Typologie

In de gemeente Berkel-Enschot hebben in de M.I.P. periode (1850-1940) geen stedebouwkundig-typologische ontwikkelingen van betekenis plaatsgevonden. De in paragraaf 5 geschetste ontwikkelingen zijn dan ook niet op kaart weergegeven. Wel zijn er een tweetal gebieden met bijzondere stedebouwkundige waarde aangegeven die in paragraaf 6.2. nader beschreven worden.

6.2. Beschrijving van het 'gebied van bijzondere stedebouwkundige waarde'1.

Het in het zuiden van de gemeente gelegen complex 'abdij O.L.V. van Koningshoeven' is met de omliggende gronden en het vanuit de abdij gestichte voormalige klooster (nu genaamd de Rendierhoeve) aangewezen als 'gebied van bijzondere stedebouwkundige waarde'.
Het complex is markant gelegen in een voormalig, grotendeels vanuit het klooster ontgonnen heidegebied, hetgeen nog is af te lezen uit de relatief grote en systematische verkaveling van de omliggende terreinen, die in het 'gebied van bijzondere waarde' zijn opgenomen. Ook het oorspronkelijke patroon van de wegen, met name de Eindhovenseweg (die deels als imposante 'oprijlaan' functioneert van de aangrenzende Tilburgse wijk Koningshoeven naar de abdij), is nog aanwezig en lijkt te zijn gericht op het kloostercomplex, doch is in werkelijkheid ouder dan de abdij en afgestemd op het in de vroege 19e-eeuw hier op de heide gelegen boerderijcomplex met schaapskooi.
In het gebied zijn ook de weinige resterende woeste gronden in deze hoek van de gemeente opgenomen, alsmede het aan de rand daarvan gelegen, vanuit Koningshoeven gestichte Trappistinnen-klooster (nu de Rendierhoeve (zie par. 7)).
Het ommuurde en deels omgrachte abdijcomplex heeft een zeer gave bebouwing van een hoge architectonische kwaliteit, deels van monumentale waarde (zie par. 7). Dit geldt zowel voor het klooster als voor de binnen de muren gelegen brouwerij. De opzet van het klooster is over het algemeen typisch voor de cisterciënzer orde, doch de afmetingen van de verschillende gebouwen zijn groter dan gebruikelijk.
In het beschreven gebied hebben zich geen ontwikkelingen voorgedaan die niet stroken met de oorspronkelijke functie.
Samenvattend kan men stellen dat het onderhavige complex qua kwaliteit en omvang van de bebouwingsstructuur, en samenhang met het omliggende landschap zich onderscheidt van andere Noordbrabantse negentiende-eeuwse klooster-ontginningen.

6.3. Beschrijving van het 'gebied van bijzondere stedebouwkundige waarde'2.

Het betrokken gebied is gelegen ten zuiden van Enschot, heeft een langgerekte vorm en omvat de Bosscheweg inclusief ventwegen en aangrenzende percelen. De Bosscheweg werd rond 1822 aangelegd als rijksweg tussen Tilburg en 's-Hertogenbosch. De infrastructuur is typisch voor de nieuwe grote doorgaande wegen die toen in de provincie werden aangelegd, met het rechtlijnige beloop en de beplanting met eiken aan weerszijden. De weg is zeer gaaf bewaard gebleven, mede door de aanleg van ventwegen kort na 1910, toen de eerste villa's langs de Bosscheweg gebouwd werden. Deze bebouwing is op het centrale structuurelement, de rijksweg, georiënteerd. In het gebied vestigden zich vooral welgestelde Tilburgers. Er werden kapitale villa's opgetrokken, gesitueerd in parkachtige tuinen, zoals het huis 'De Lange Akker', gebouwd door de Tilburgse wolfabrikant L. Swagemakers in 1920 (zie par. 7). Over het algemeen is de bebouwing, hoofdzakelijk opgetrokken tussen ca. 1920 en 1940, vrijstaand, tweelaags onder een forse kap en gebouwd op een ruime kavel. Plaatselijk, zoals bij de kruising met de Enschotse Kerkstraat, komen ook kleine clusters van woonhuizen van ouder datum voor. Daarnaast zijn ook in de jaren '50 nog enkele villa's in de bestaande structuur ingepast, met name ten oosten van de kruising met de Kerkstraat, zonder daarmee de structuur te verstoren.
Het gebied heeft intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit door de opzet van het ruimtelijke concept; aan het centrale lineaire element werden aan weerszijden ventwegen toegevoegd en de aangrenzende oude akkerbodems werden in ruime kavels verkocht voor (niet-planmatige) villabouw. Het gebied heeft ook betekenis vanwege de architectuur-historische betekenis van enkele objecten (zie par. 7).

6.4. Beschrijving 'waardevolle groepen'

Naast de 'gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde' zijn er in de gemeente een aantal waardevolle groepen aangewezen. Dit onderscheid tussen 'groepen' en 'gebieden' wordt gemaakt, daar de criteria voor de 'gebieden van bijzondere waarde' specifiek zijn afgestemd op stedebouwkundige ruimtelijk-planologische ontwikkelingen uit de M.I.P. periode (1850-1940). Men raadplege hierover ook de inleiding. Om ook waardevolle ensembles, al dan niet verbonden door een waardevolle historische structuur, uit de periode vóór 1850 aan te kunnen geven is de categorie 'waardevolle groep' ingesteld.
Te Berkel-Enschot zijn een viertal waardevolle groepen te onderscheiden (zie ook de kaart 1:10.000):

a) De gave restanten van de Berkelse Akker, te weten het resterende centrale open gebied en de daar omheen liggende 'krans' met waardevolle boerderij-groepen (zie par. 7) aan de Berkelseweg, Heikantsebaan, Hoolstraat, Heuvelstraat, 't Hoekske en Raadhuisstraat. De oude structuur wordt bij Heuveltje en Heikant doorsneden door oude waterlopen.

b) Het Hoogeind te Enschot, tot en met de kerk aan de Kerkstraat en 't Zwaantje. Het landschappelijk waardevolle gebied met oude akkerbodems (in feite de noordelijke rand vormend van het grote open akkergebied de Enschotse akkers) sluit op zeer harmonische wijze aan bij de oude dorpskom rond de Kerkstraat en 't Zwaantje. Langs de Enschotse Baan, de Kraan en de Kerkstraat staan waardevolle boerderijgroepen. In de dorpskom worden boerderijen afgewisseld met een gave niet-agrarische bebouwing met onder andere kerk, pastorie, school, café en dorpswoonhuizen. Het wegenpatroon in het gehele gebied is eveneens zeer gaaf.

c) De nederzetting Hoog-Heukelom met de omliggende landerijen, bestaande uit het oude driehoekige plein met de aangrenzende boerderijen, oude akkerbodems en het over het plein lopende waterstroompje. Ook de straat Hoog-Heukelom en een deel van de Heukelomseweg, eveneens met oude akkerbodems en interessante boerderijgroepen maken deel uit van het gebied. Het uit de Middeleeuwen daterende wegenpatroon is nog volkomen gaaf. De zuidzijde van het gebied wordt begrensd door de spoorlijn Tilburg-Eindhoven. Ten zuiden van deze lijn ligt de vierde 'waardevolle groep'.

d) Deze groep bestaat uit de beekdalnederzettingen Laag- Heukelom en Zandstraat. Het gebied omvat een gedeelte van het beekdal met de daarin gelegen beemden, broekbossen en rietvelden. Ook de oude akkerbodems, die tot de vroege negentiende eeuw deel uitmaakten van de Enschotse akkers zijn er in opgenomen. De typische beekdalnederzettingen Laag-Heukelom en Zandstraat met de tussen de beemden en de akkerbodems gelegen waardevolle agrarische bebouwing en de oversteekplaats bij de Voorste Stroom vormen de kern van de 'waardevolle groep'. Het parallel aan de beek aangelegde wegenpatroon is zeer gaaf. De waardevolle groep is in twee delen opgedeeld door de A65, die het gebied kruist.

7. Karakteristiek der objecten, bouwvormen en bouwtypen.

7.1. Woonhuizen

Burgemeester Brendersstraat 6 is een eenvoudig dorpswoonhuis uit ca. 1870 met een deels ingezwenkte schoudergevel. Het huis vormt samen met de nummers 2 (uit 1911), 4, 8 en 10 van de straat, alle uit de tweede helft van de negentiende eeuw, een karakteristiek geheel. Molenstraat 15, een eenlaags pand onder zadeldak uit ca. 1880, is het gave voormalige burgemeesterswoonhuis. St. Willibrordstraat 17, voorheen een bakkerij, heeft dezelfde eenvoudige opzet. Het huis uit ca. 1895 is zeer gaaf. Dat geldt ook voor het woonhuis op no. 27, gebouwd in 1907 op zeer traditionele wijze. Het eenlaags huis heeft een kelder met opkamer. In de zijgevel zijn halfvensters aangebracht.
Zeer bijzonder is de door de Amsterdamse architect F.A. Warners naar voorbeeld van F.L. Wright's Robie House (te Chicago) ontworpen villa De Lange Akker aan de Bosscheweg 55-57. De villa met afzonderlijke dienstwoning werd in 1920 in opdracht van de Tilburgse textielfabrikant Swagemakers gebouwd. Door de recente aanbouw van enkele tweelaags vleugels is de architectonische belevingswaarde van de villa sterk verminderd. Het St. Jobshoefke, Bosscheweg 78, gebouwd rond 1920, heeft een laag aangezette rieten kap en een kleine roedenverdeling in de vensters. De ligging in de ruime tuin, aangelegd in de Engelse stijl, completeert de landelijke aanblik van de villa. Bosscheweg 90 is de villa De Hoeve uit ca. 1925. De combinatie van schoon metselwerk, laag aangezet zadeldak, kleine roedenverdeling en ruime tuin zorgen ook hier voor een landelijke sfeer. Opvallend zijn de markante schoorsteenpartijen.

7.2. Boerderijen

Berkel-Enschot is zeer rijk aan waardevolle boerderijen, die bovendien ook nog in hun oorspronkelijke samenhang met het landschap bewaard zijn gebleven (zie par. 5-6). In de gemeente komen verschillende typen boerderijen voor. Naast de kortgevel en de langgevel met dwarsdeel komt veelvuldig de langgevelboerderij met midden-langsdeel voor. Opvallend is ook dat de meeste boerderijen nog vergezeld gaan van één, soms zelfs twee schuren, meestal van het Vlaamse type.

Daardoor manifesteren deze gebouwencomplexen zich over het algemeen zeer nadrukkelijk in het landschap.
Raadhuisstraat 10 te Berkel is vermoedelijk de oude heerlijke boerderij De Ouwe Schouwe, een langgevel met middenlangsdeel die reeds vermeld wordt in de zestiende eeuw, en in de huidige vorm mogelijk teruggaat tot de achttiende eeuw. Bij de boerderij, die deel uitmaakt van de Berkelse krans, staan een bakhuis, karschop en Vlaamse schuur, alle uit ca. 1860. Aan het onbestrate erf grenst een kleine boomgaard met hoogstammige fruitbomen. Hoolstraat 10, in de kern uit de achttiende eeuw daterend en in 1880 en ca. 1930 verbouwd, is een langgevel met een middenlangsdeel. Het rieten wolfdak heeft een fors overstek boven de eindgevel. Ook hier is de Vlaamse schuur bewaard gebleven, evenals een klein stalgebouw naast de boerderij, beide in de huidige vorm uit ca. 1880 stammend. Raadhuisstraat 7, een langgevel met dwarsdeel uit 1818, is bijzonder gaaf. De boerderij, gelegen in een waardevolle lintbebouwing met een agrarisch karakter, heeft een onverhard erf met oude leilinden en een kastanje. In 1990 wordt het geheel gesloopt. Aan de Udenhoutseweg 2 ligt een langgevel die in de kern uit ca. 1850 zal dateren. Ook hier een (ingrijpend verbouwde) Vlaamse schuur en leilinden voor de straatgevel. Opzij van het woonhuis is aan het einde van de negentiende eeuw een ouderwoning aangebouwd. Ook Udenhoutseweg 4 heeft een dergelijke ouderaanbouw uit ca. 1880. Udenhoutseweg 3 is een landarbeiderswoonhuis met kleine stal en taszolder uit ca. 1880. Een langgevel met middenlangsdeel en Vlaamse schuur, gebouwd rond 1870, staat aan de Heuvelstraat 8. Het woonhuis heeft gave twintigruits-schuifvensters met opgeklampte luiken en een dito voordeur, voorzien van een bovenlicht. Leilinden staan langs de voorgevel. Op no. 10 van dezelfde straat ligt een tot woonhuis omgebouwde langgevel uit ca. 1880, met een beschoten langsdeelschuur. Hoolstraat 14 is een gave langgevel met dwarsdeel uit ca. 1870. Later is de boerderij verlengd met een beschoten stal en deel. De oorspronkelijke deel is toen dichtgezet. Van hetzelfde type is St. Willibrordusstraat 52. De boerderij is omgebouwd tot woonhuis. Dat geldt ook voor Akkerweg 12, een langgevel met middenlangsdeel onder overstek, uit ca. 1860. Zoals alle bovenstaande boerderijen ligt ook Berkelseweg 15 aan de Berkelse open akker. De langgevel met dwarsdeel dateert uit 1885. Naast het huis staan vier linden. Ook Zeshoevenstraat 1, een langgevel met dwarsdeel en (deels versteende) Vlaamse schuur uit 1891, maakt deel uit van de Berkelse krans.
Bij Enschot ligt een tweede groep boerderijen. Enschotsebaan 1, een langgevel met dwarsdeel en beschoten langsdeelschuur uit ca. 1850, is verbouwd tot woonhuis. Er tegenover ligt De Kraan 1, een uiterst gave langgevel uit 1882 met een Vlaamse schuur (met dakspiegel) uit dezelfde tijd. Naast de boerderij staan een bakhuis en oudershuis met karschop, alle daterend van ca. 1910. Rondom het erf ligt een oude beukenhaag. Op het onbestrate erf staat een forse linde. Een landarbeiderswoonhuis uit ca. 1870 ligt aan De Kraan 39. Kerkstraat 1 is een langgevelboerderij met dwarsdeel, gebouwd rond 1870, doch mogelijk met een oudere kern. Achter de boerderij, gelegen in de kom van het dorp, ligt een Vlaamse schuur. Een gave langgevelboerderij uit ca. 1890, met dwarsdeel, ligt aan Enschotsebaan 6. Langs de Enschotsebaan liggen op de nummers 21 en 27 eveneens langgevels uit ca. 1880. In opzet zijn ze zeer gelijk, met beide een langsdeelschuur naast de boerderij en een bakhuis tegen de achterzijde van het woonhuis.
Te Heukelom liggen enkele zeer gave boerderijen. Uiterst waardevol is Hoog Heukelom 3, een langgevelboerderij die in de kern dateert uit de achttiende eeuw. Vooral het interieur, met schouw, bedsteden en sopketel in de stal is uitzonderlijk. Daarnaast heeft de boerderij, met het aan de achtergevel zeer

laag aangezette rieten dak, de kruiskozijnen en het met kinderkopjes bestrate erf ook een zeer behoudenswaardig uiterlijk. De bijgebouwen, een karschop en een schuur, zijn nog aanwezig. Ook de ligging van de boerderij is zeer van belang (zie par. 5.3.). Hoog Heukelom 1 is een gave langgevel uit 1938. Achter deze boerderij staat een kortgevel uit ca. 1850, nu in gebruik als schuur. Naast de kortgevel, waarvan het woonhuis is afgebroken, bevindt zich nog de bijbehorende, deels versteende Vlaamse schuur. Aan de andere zijde van het schild ligt Hoog Heukelom 5, een langgevel met middenlangsdeel uit ca. 1850. Een zevental linden staan langs de straatgevel. Hoog Heukelom 7-9 is een boerderij van hetzelfde type, met tegen het in 1870 opgetrokken woonhuis een rond 1890 aangebouwde oudershuis. Bij Hoog Heukelom 13 staat een forse, zeer gave Vlaamse schuur. Diverse langgevelboerderijen, alle gebouwd tussen 1860 en 1880, staan langs de Heukelomseweg. Met name de nummers 34, 36, 38, 44-46, 29 en 37 zijn van belang. Tot slot moeten enige boerderijen te Laag-Heukelom worden vermeld. Baaneind 12 dateert in de kern uit de zeventiende eeuw en werd gebouwd als brouwerij. Later werd het op een terp gelegen pand omgebouwd tot boerderij met middenlangsdeel. Het zeer zwaar gerestaureerde pand heeft gesneden sleutelstukken in de voormalige herd en stal. Vooral het laag aangezette dak, dat het hoogste punt bereikt boven de oude deel. Aan Baaneind 1 ligt, achter een verbouwde langgevelboerderij een kleine karschop met privaat. Het sterk verwaarloosde gebouwtje, met laag aangezet dak en deels beschoten, deels met riet gedichte wanden, zal rond 1850 zijn opgetrokken. Baaneind 2a is een langgevelboerderij met middenlangsdeel onder overstek. De boerderij, daterend uit ca. 1870, heeft een later verhoogde stal. Op het erf staan een karschop en een Vlaamse schuur uit ca. 1870. Laag Heukelomseweg 3 is een bijzonder gave kortgevel uit ca. 1860. Het karschop is zeer ingrijpend verbouwd tot woonhuis. Op het erf staan ook nog enkele spanten van een Vlaamse schuur. Ook Baaneind 8 is een kortgevel. De boerderij, uit ca. 1860, heeft een erf met schuur, bakhuis, pomp en waterput. Een beukenhaag sluit het erf af. Naast de kortgevel staat een langgevel, Baaneind 6, uit ca. 1870. De toegang tot de stallen bevindt zich in de achtergevel. Laag Heukelomseweg 2 is een langgevelboerderij uit ca. 1890 met aangebouwd oudershuis en versteende Vlaamse schuur.
Een langgevelboerderij met dwarsdeel en Vlaamse schuur, uit ca. 1880, is gelegen aan de Zandstraat 10. Ook Zandstraat 5, 7, en 11 zijn van dit type. Van de boerderijen, die dateren uit respectievelijk ca. 1890, ca. 1905 en 1891, is nummer 11 het gaafste. De laatste is ook voorzien van een Vlaamse schuur.

7.3. Industriële gebouwen

Begin jaren '60 van deze eeuw liet het fabrikantengeslacht Jurgens een spinnerij bouwen aan de Generaal Eisenhowerweg 6. De fabriek is nog steeds in gebruik als spinnerij. Achter gevels van het hoofdgebouw staan de productiehallen. Op het terrein ten westen van de spinnerij zijn de fundamenten te zien van de schoorsteen van de Berkelse Steenfabriek, opgetrokken in het vierde kwart van de negentiende eeuw, en gesloten in 1931.

7.4. Openbare gebouwen

Burgemeester Brendersstraat 5 is het in 1876 gebouwde raadhuis met veldwachterswoning. Het tweelaags pand met rijk versierde topgevel werd in 1932-33 vervangen door een onder architectuur van C. Panis gebouwd raadhuis, gelegen aan de Raadhuisstraat 56. Het gebouw, met een markante geveltoren, vertoont elementen van de Amsterdamse school.

7.5. Kerkelijke gebouwen

Uit de veertiende eeuw stamt de bakstenen westtoren van de voormalige kerk van Enschot, eertijds gewijd aan de H. Michaël en gelegen aan het Torenpad 26. Het drielaags bouwwerk heeft een uitgemetselde traptoren. Een rechtsteken is links naast het portaal aangebracht. De door de architect C. Franssen in 1898 gebouwde St. Cecilia aan de Kerkstraat te Enschot is een in neo-gotische stijl uitgevoerde basilicale kruiskerk. Naast het kerkgebouw staat een in de kern uit 1870 daterende pastorie. J. Custers maakte in 1922 het in de tuin opgestelde H.Hartbeeld.
J. Stuyt bouwde in 1910 de St. Willibrorduskerk te Berkel. De middeleeuwse kapel werd daartoe gesloopt. Wel spaarde men de door H.J. van Tulder in 1857 gebouwde westelijke toren, zij het dat deze ommetseld werd. De nieuwe kerk vertoont elementen van neo-gotiek en neo-romaans. Het bijbehorende kerkhof aan de Dom. S. Dubuissonstraat telt enkele zeer interessante graven, waaronder de in 1886 gebeeldhouwde neo-gotische tombe van pastoor B. J. G. van Rijckevorsel.
Aan de Eindhovenseweg 3 ligt de cisterciënzer abdij 'O.L.V. van Koningshoeven' dat grotendeels onder architectuur van de Tilburgse architect A.G. de Beer tot stand kwam in de jaren 1891-1894. Het geheel in neo-gotische stijl opgetrokken complex bestaat uit een reusachtige kloosterhof met aangrenzend aan de noordelijke zijde de abdijkerk met een schip van veertien traveeën, ten westen het gastenhuis met ontvangstzaal, ten zuiden het refectorium, met daarboven het voormalige dormitorium en aangrenzend, gelegen aan de kloostergang, een kleine bidkapel.
Aan de kloostergang is ook de kapittelzaal uit 1929 gelegen. Belangrijk is ook de in neo-gotische stijl gebouwde brouwerij met rijk geornamenteerde mouttoren en poorttoren, gelegen naast de kloostergebouwen. Tussen 1930 en 1955 werd de brouwerij diverse malen uitgebreid. Binnen de kloostermuren ligt ook het kerkhof met kleine kapel. Aan de zijde van de Eindhovenseweg ligt een tweelaags poortgebouw, eveneens door A.G. de Beer ontworpen.
Op kleine afstand van Koningshoeven ligt de Rendierhoeve, een rond 1905 door de trappisten gebouwd klooster dat een zevental jaren de trappistinnen van Notre-Dame-du-Perpétuel-Secours uit Ubexy huisvestte, gedurende hun verbanning uit Frankrijk. Het ommuurde complex bestaat uit een poortgebouw met dienstvertrekken en een langgerekt, in neo-gotische stijl uitgevoerd gebouw, waarin zowel kapel als dormitorium en refectorium zijn opgenomen.
Raadhuisstraat 26 is de tussen 1933 en 1937 door de architect J. van Dijk in neo-gotische stijl gebouwd trapistinnen-abdij 'O.L.V. van Koningsoord', gesticht vanuit Chimay. Globaal heeft het klooster dezelfde opzet als Koningshoeven. Het sobere complex met abdijkerk, kloosterhof, gastenhuis, kloosterboerderij, tuinen, poortgebouw en kerkhof is zeer gaaf.
In de gemeente staan diverse kleine kapellen en kruisbeelden opgesteld. Aan de Eindhovenseweg staat bij Koningshoeve een kruisbeeld met betonnen corpus uit ca. 1920. Aan de Heuvelstraat werd in 1931 een kruisbeeld geplaatst. Ter bevordering van de godsvrucht richtte men tegelijkertijd een kruisbeeld op aan 't Zwaantje, en werd in 1930 een aan Maria gewijde kapel aan de Heukelomseweg in gebruik genomen. In 1945 werd een kleine Mariakapel opgemetseld, gelegen aan Brem. Aan de Spoordijk bij de Streepstraat staat een recentelijk vernieuwde kistkapel die in het begin van de 20e eeuw naast de spoorwegovergang opgericht werd om aan Maria een veilige oversteek af te smeken.

7.6. Kastelen en buitenhuizen

In de gemeente Berkel-Enschot zijn geen kastelen en buitenhuizen, voor zover van belang voor de inventarisatie, aanwezig.

7.7. Infrastructurele en waterstaatswerken

Aan de Spoordijk 10 ligt een dienstwoning langs de spoorweg Eindhoven-Tilburg, gebouwd rond 1880. Het gave huis, met diverse kleine contemporaine bijgebouwen, werd bewoond door een overwegwachter. Enschotsebaan 10 is een overwachterswoning langs de spoorlijn Tilburg-'s-Hertogenbosch, opgetrokken rond 1885. De overweg, waar een zandpad over de akkers naar toe leidt, is buiten gebruik geraakt.

7.8. Groenelementen

Aan het Galgeven staan een tweetal forse, in 1819 aangeplante linden, die herinneren aan de volmolen van de Tilburgse
fabrikant Van den Berg, die hier toen werd gebouwd. De omringende naald- en loofbomen werden pas bij de ontginning van deze gronden in de late negentiende eeuw geplant.
Bij Hoog-Heukelom 2 groeit een ca. 100 jaar oude beukenhaag met een ca. 3 meter hoge vormsnoei.
Aan de Burgemeester Brendersstraat staat, op de hoek met de Akkerweg, een Wilhelminaboom uit 1936.

7.9. Artefacten

De verschillende kruisbeelden en klein wegkapellen te Berkel-Enschot staan vermeld onder 7.5..

7.10. Overige

't Zwaantje 1 is het ca. 150 jaar oude café Kerkzicht, een gaaf eenlaags pand onder zadeldak met moderne, aangepaste aanbouw. Raadhuisstraat 1 is het oude stationskoffiehuis uit ca. 1900, met decoratieve uitgezwenkte lijstgevel met segmentvormige bekroning. Café Concordia is gelegen naast het oude raadhuis van Berkel. Het gave eenlaags pand dateert uit ca. 1890.

PROVINCIE NOORD-BRABANT. GEMEENTE BERKEL c. a

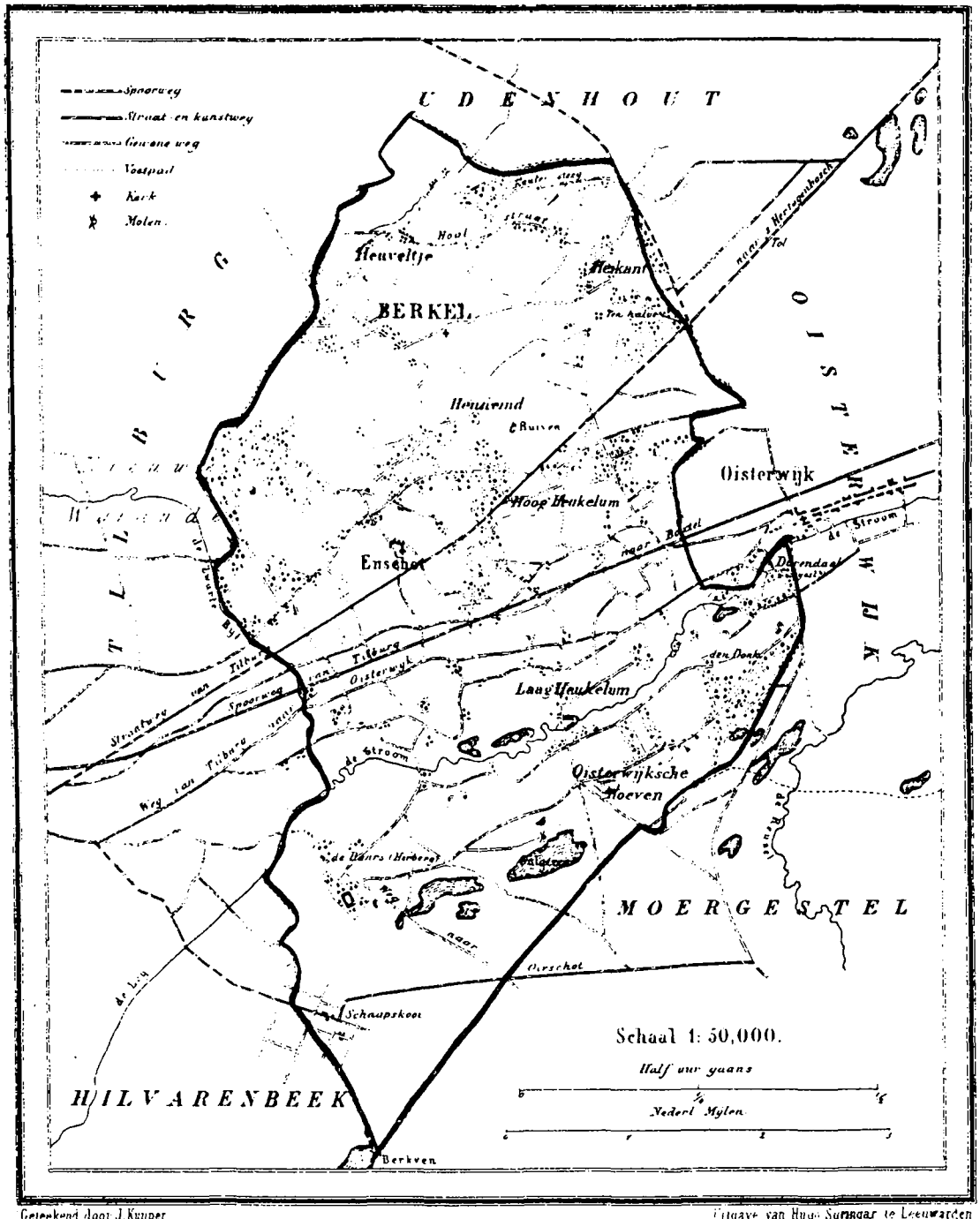

2082 Bunders. 1050 Inwoners.

Uit Kuyper, Gemeente atlas, ca. 1866.

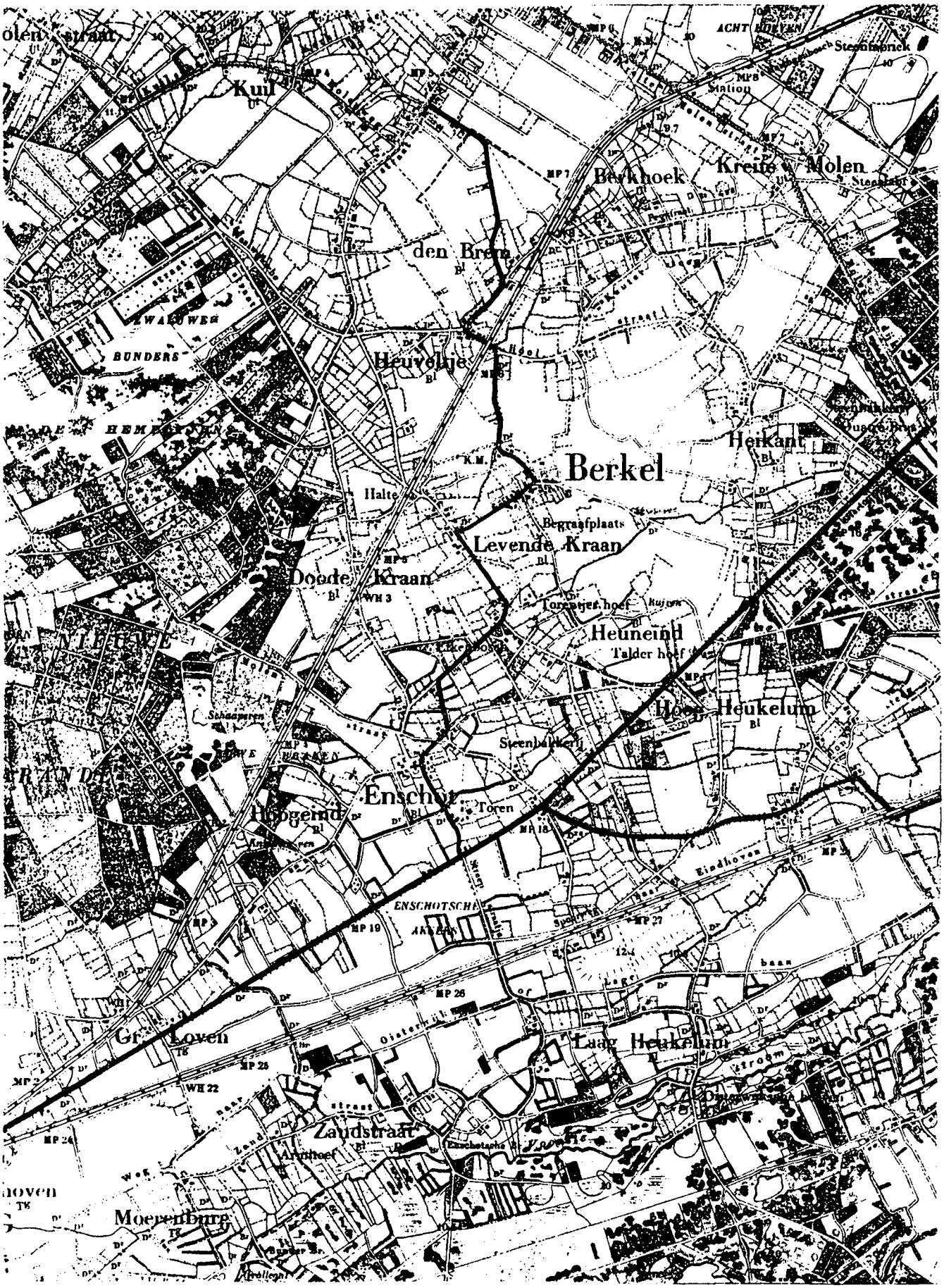

Topografische kaart 1:25.000, verkend1868, herzien 1894,
gedeeltelijk herzien 1904.

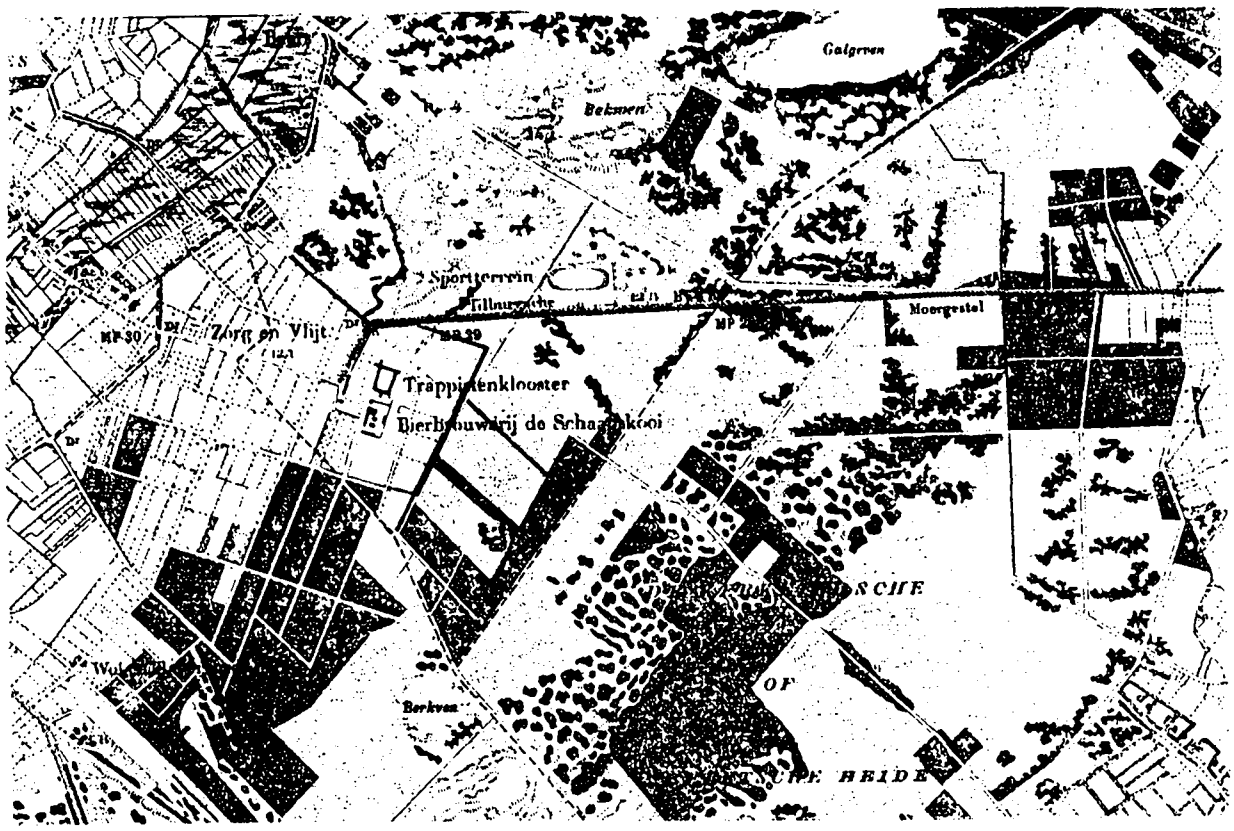

Topografische kaart, 1:25.000, verkend in 1893.

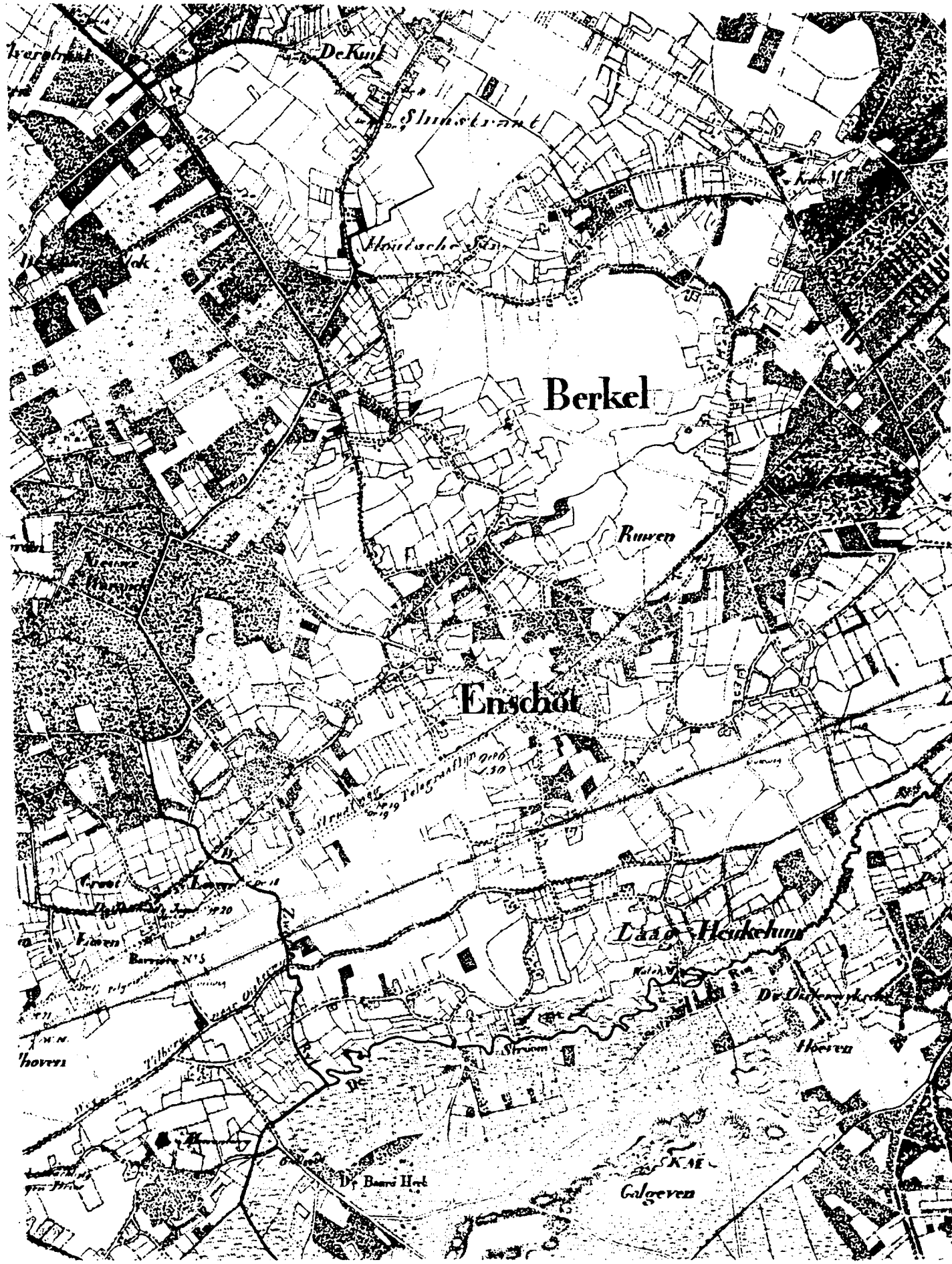

opografische kaart 1:25.000. Verkend 1837-38.

8. Objectgegevens

Akkerweg

12
Langgevelboerderij Woonhuis
Ca. 1860 Ca. 1980
Handvorm baksteen, bepleisterde plint. Zesruits getoogde vensters met afgeronde bovenhoeken. Opgeklampte voordeur met bovenlicht getoogd. Luiken. Zadeldak, wolf- en schildeinde, riet gedekt. Overstek aan korte gevel. Aangehangen kamer, handvorm baksteen, zadeldak, oud Hollandse pan. Schuur.
Eik op erf ca. 210 cm. omvang. Leilinden.
Van belang wegens ligging en cultuurhistorische waarde. "Waardevolle groep".
(foto 1)

25
't Loo
Vlaamse schuur Vlaamse schuur
XVIII Ca. 1980
Gepotdekselde houten wanden. Opgeklampte deeldeuren. Rieten kap, opgewipt bij deeldeuren. Kapconstructie met 18e eeuwse houten spanten. Gelegen bij langgevel met dwarsdeel, zesruits ramen en zadeldak, ca. 1905. Moderne stalaanbouw.
Erfbeplanting met o.a. berk en diverse hagen.
Op de hoek van de Heiakkerstraat en de Akkerweg oud gietijzeren grafkruis, recentelijk opgesteld als veldkruis op een sokkel van P. Clysen. Op erf sporen gevonden van permanente bewoning XV-XVI. Van belang wegens ligging in landschap.
Van cultuurhistorisch belang. "Waardevolle groep".
(foto 2)

Baaneind

2A A
Langgevelboerderij Langgevelboerderij
Ca. 1870
Handvorm baksteen, bepleisterde plint. Stal verhoogd. Gecementeerde zijgevel. Paneeldeur, bovenlicht. T-vensters, glas-in-lood bovenlicht. Dwarsdeeldeuren stal dichtgezet. Luiken. Rieten dak op woonhuis, zadeldak met eindschild met overstek op stal. Muldenpannen. Moderne dakkapellen. Forse muurankers dragen de hoge taszolder. Kelder, opkamer.
Siertuin. Linden. Mestvaalt. Vlier- en beukehaag.
Met karschop en Vlaamse schuur, zie aparte beschrijving. Mogelijk oudere kern.
Ligging in "waardevolle groep". Architectuurhistorisch belang complex.
(foto 3,4)

2A A
Karschop Karschop
Ca. 1870
Beschoten wanden. Drie paar inrijdeuren. Schilddak, laag aangezet en gedekt met oud Hollandse pannen.
Erfbeplanting met linden langs oprijlaan.
Mogelijk oudere kern. Onderdeel waardevol complex. Van belang wegens gaafheid.
"Waardevolle groep".